

نقش نور در باغ ایرانی

فاطمه روشن نژاد مودب

کارشناسی ارشد معماری، دانشکده هنر و معماری دانشگاه مازندران، بابلسر (مازندران)، ایران

چکیده

ایرانیان باغ را یک تجلی زمینی از یک حقیقت معنوی می‌دیدند: ظل و انعکاس عالم مینویی در این گیتی به همین جهت طرح باغ و صورت هنری آن ارتباط با علوم جهان‌شناسی و حکمت داشت و تجربه باغ محدود به عالم محسوس نبود. باغ سازی ایرانی همانند معماری ایرانی آن‌چنان طراحی شده است که با اکوسیستم محیط منطبق باشد. باغ ایرانی نمونه بارز این هنر و از برجسته‌ترین بناهایی است که سیر تکاملی خود به زیباترین شکل ممکن گویایی این پیام می‌باشد. باغ ایرانی آن فضای سبز و منظم در واقع الگویی ابتدایی و قدیمی است که پیچیده‌ترین نیازهای انسان را برآورده می‌کند و علائم بیرونی و قابل رؤیت از شکوهی درونی را عرضه می‌کند. در این مقاله به بررسی ویژگی‌های باغ و حکمت و نور پرداخته شده است.

واژه‌های کلیدی: نور، باغ، حکمت، رابطه انسان با طبیعت، نور در معماری

۱- مقدمه

هر ملت بر اساس جهان‌بینی خویش برای طبیعت ارزش و جایگاهی خاص قائل بوده و ارتباطش را با طبیعت و عناصر طبیعی بر پایه اصول و ارزش‌های منبعث از جهان‌بینی خود شکل داده است. به این ترتیب شناسایی جایگاه عناصر طبیعی در اعتقادات و فرهنگ هر جامعه از اهمیت بالا برخوردار است. (hobouse et al., 2004) هنر اسلامی از زیباترین و تأثیرگذارترین هنرهاست باغ ایرانی در مسیر ممتد خود از روزگاران کهن و در گذر قرن‌ها و قرین شدن با فرهنگ اسلامی به‌ویژه از قرن دهم تا دوازدهم آینده‌دار تمام‌عیار هنر ایرانی - اسلامی است که به‌صورت سبک معمارانه و درخور بر تارک خاطر و خاطره تاریخ معماری خوش می‌نشیند. تداوم باغ ایرانی در طول زمان و شناخته شدن آن به‌عنوان اصلی‌ترین عنصر هویت‌بخش منظر ایرانی وابسته به شکل‌گیری باغ بر اساس باورها و جهان‌بینی ایرانیان است وابستگی الگوی باغ و جهان‌بینی ایرانیان پدیده منظر ایرانی در برخورد با طبیعت است. (براتی و همکاران، ۱۳۹۶)

۲- روش تحقیق

در این پژوهش به‌منظور شناخت باغ و ویژگی‌های مفهومی و کاربردی آن ابتدا به روش توصیفی و تحلیل پرداخته و در مورد عوامل تشکیل‌دهنده باغ و ویژگی‌های آن و حکمت نور توضیح داده شده و این روش یا استفاده از استناد کتابخانه‌ای درباره باغ و حکمت نور پرداخته شده است تا بدین‌وسیله به اهمیت باغ و ویژگی‌های باغ و حکمت نور دست یابیم.

۲- مبانی نظری

۱-۲- حکمت

حکمت به‌عنوان اصطلاحی قرآنی که بارها در آیات و روایات از آن یاد شده دارای قدر و منزلتی والا است که شناخت معنای حقیقی آن و مشخص نمودن حدود و ثغور و تمیز میان آن با دیگر معرف، از اهمیت بسزایی برخوردار است. قرار گرفتن واژه حکمت در ابتدای ترکیب هنر اسلامی، ترکیبی جدید به دست می‌دهد که ظاهراً نخستین بار توسط تیتوس بور کهارت به کار رفته و بعدها تعدادی از پژوهشگران حوزه‌های هنر و فلسفه پیرامون آن مطلبی نگاشته‌اند. (کرامت و همکاران، ۱۳۹۲) حکمت در لغت به معنای نوعی محکم‌کاری است که در آن رخنه‌ای راه ندارد و در معلومات عقلی که ابدأً قابل بطلان و کذب نیست به کار می‌رود در عین حال حکمت به معنای دانایی، علم، دانش، دانشمندی و عرفان به کار رفته است و نیز شناسایی حق و فراگرفتن علوم شرعی و علوم طریقت و حقیقت و برهان هر چیزی و غایت معنی شده است. (پور جعفر و همکاران، ۱۳۹۲)

۲-۲- رابطه انسان با طبیعت

نوع ارتباط معماری با طبیعت و به گفته‌ای دیگر، نوع دست‌اندازی به طبیعت، ریشه در طرز تفکر انسان و جهان‌بینی انسان در مورد طبیعت دارد. در بسیاری از فرهنگ‌های شرقی، ارتباط کاملاً نزدیکی بین انسان و طبیعت وجود داشته است. انسان در این تفکر خود را جزئی از طبیعت می‌دانسته است چنین تفکری در بین متفکرین غرب نیز تا قبل سیطره جهان‌بینی مسیحی وجود داشته است. (مدقالچی و همکاران، ۱۳۹۳) طبیعت با همه زیبایی و جذابیت آن دو محدودیت برای انسان فراهم می‌کند: الف) محدودیت مادی: انسان نمی‌تواند همه شرایط را تحمل کند و ناچار به جدایی از طبیعت و رجوع به محیطی متفاوت است. ب) محدودیت نظری: بینش انسان درباره جایگاه طبیعت و نسبت آن با انسان، گاه آن را بالاتر یا پایین‌تر از سطح انسان تعریف می‌کند. هر دو عامل سبب شکل‌گیری معماری و محیط‌هایی متفاوت در دل طبیعت می‌شود. گونه‌های گوناگون آب و هوایی ویژگی‌های معمارانه خاصی را پدید می‌آورند. (مهدی نژاد و همکاران، ۱۳۹۴)

۲-۳- واژه باغ در فارسی میانه

به معنای قطعه یا پاره‌ای از زمین است که مترادف با واژه اوستایی و سنسکریت به معنای بخش، سهم، دارایی و بهره به کار رفته و به معنای زمین مشترک است. در زبان فارسی واژه پالیز، برابر باغی بوده که درون آن ساختمان و کاخی هم ساخته شده است. در گذشته به باغ‌هایی که دارای یک ساختمان هستند مانند باغ دلگشا، جهان‌نما، چهل‌ستون و فین کاشان گفته می‌شود. همچنین بسیاری از زبان شناسان واژه باغ را برگرفته از ریشه کلمه یغ به معنی بهر و بخش به کار رفته است در سنگ نوشته‌های پادشاهان هخامنشی همیشه در معنای خدا آمده است. (جاویدی شریفی و همکاران، ۱۳۹۴)

۲-۴- تاریخچه باغ ایرانی

باغ ایرانی پدیده‌ای کهن است که امروزه نیمه جانی دارد با خاطره‌ای زنده در ذهن ایرانیان. تاریخ تمدن قدیمی‌ترین مردمانی که باغ سازی کرده‌اند مصری‌ها بوده‌اند. باغ مصری را تا حد زیادی از روی نقوش و متون باقی مانده از آن تمدن می‌توان باز شناخت و راجع به هندسه، طرح، عناصر و کیفیت و کاربرد آن‌ها بسیار دانست؛ اما باغ سازی مصری اکنون امری خاتمه یافته است. (اعتضادی، ۱۳۹۲) باغ سازی در تمدن باستان ایران تقریباً هم‌زمان با دوران کلاسیک یونان اوج می‌گیرد. اهمیت باغ سازی ایرانی نیز به واسطه تداوم تاریخی و حضورش در گستره جغرافیایی عظیمی است که در هر جا رنگ و بوی محلی را با حفظ جوهر اصلی به خود گرفته است. باغ در فرهنگ و تمدن ایران از روزگاران دیرین و جایگاهی مهم داشته است. اهمیت پرداختن به باغ و باغ سازی و ارج نهادن به طبیعت در ایران تا حدی بوده که به صورت یک آیین مذهبی در آمده بود، محصول این نگاه یکی از قدیمی‌ترین شیوه‌های منظرسازی با عنوان «باغ ایرانی» را به جهان هدیه کرده است. قدمت باغ ایرانی چنان است که با افسانه‌ها پیوند خورده و ریشه در ناشناخته‌ها دارد. (حیدر نتاج، ۱۳۹۴)

۲-۵- مکان-باغ

مفهوم معمارانه باغ، بازتاب حس مکان یا مکانیت است چون باغ فضایی متعین به شمار می‌رود که تصویر کلی کیهان را در خود به قاب می‌گیرد. این مفهوم که پرونده انتظام و هماهنگی است می‌تواند از راه عدد، هندسه و رنگ و ماده به حیطه حواس درآید، درعین حال نظر عقل را به ذات، به ساحت باطنی مستتر در فضای مثبت معطوف دارد، باغ در حد مظهری از صورت مرکزگرایی عالم کبیر، یا ظاهر در حد مظهری از صورت مرکزگرایی عالم صغیر یا باطن جنبه‌هایی از مکان به شمار می‌آیند که متقابلاً مکمل یکدیگرند. (اردلان و همکاران، ۱۳۸۰) در ایران باغ‌هایی اشاره می‌کرد که با بهشت برابری می‌کرده‌اند. شولتز نیز از باغ به عنوان چشم‌انداز فرهنگی یاد می‌کند: در چشم‌انداز فرهنگی، نیروهای طبیعی رام و اهلی شده و واقعیت زنده به صورت فرآیند منظمی که در آن انسان مشارکت دارد ظهور می‌کند. باغ ایرانی فرآورده‌ای است محیطی، جامع محیط گسترده شده و از آن زاییده شده است. باغ ایرانی در طول عمر تجربی‌اش تمام ویژگی‌های یک پدیده را داراست: دگرگونی می‌پذیرد تحول می‌پذیرد؛ از درون خود تجربه می‌زاید و جز این‌ها و بر محیط بر محیط جامع انسان اثر می‌کند. (مدقالچی و همکاران، ۱۳۹۳) از این رو باغ ایرانی را می‌توان به عنوان محیطی انسان ساخت که فهم انسان را از محیط نمایان، تکمیل و نمادین می‌کند و معانی را گردهم می‌آورد در نظر بگیریم؛ اما به این معنا که انسان ایرانی بر اساس امکانات و محدودیت‌های محیط پیرامونش نبود باغ را به عنوان فقدان در طبیعت ایرانی بدان اضافه کرده و درک خویش را از معنای بهشت و عالم مثالی به صورت نمادین در آن آزاد کرده است. (خوانسار، ۱۳۸۳)

۲-۶- موقعیت و جایگاه باغ

باغ ایرانی برای بهره‌مند شدن از هوای آزاد، نور، خاک و آب به جایگاهی نیازمند است که در معرض وزش باد ملایم و نسیم و آفتاب لازم و سایه کافی و خاک حاصلخیز قرار گرفته و به آب، این ماده حیات بخش، دسترسی داشته باشد. باغ در گستره‌های طبیعی و یا گسترده‌های شهری می‌تواند به‌صورت باغ منفرد مطرح گردد. در این صورت اغلب، آب از این باغ منفرد به خانه‌ها و کشتزارهای اطراف جریان پیدا می‌کند. در صورتی که در مسیر آب، باغ دیگری شکل گیرد آن باغ نیز منفرد بوده و در رابطه بلافصل با باغ اصلی قرار نمی‌گیرد. موقعیت دیگر، زمانی است که در گستره‌های طبیعی و یا گستره‌های شهری توسعه نقش به‌صورت پیوسته مطرح می‌باشد. در این حالت منطقاً مسیر حرکت آب و همچنین عوارض زمین در انتخاب جانب توسعه نقش مهمی دارند و باغ اندر باغ شکل می‌گیرند. (میرفندرسکی، ۱۳۸۰) ارتباط شهر با طبیعت و هویت بخشی به مسیرها و محورهای ساختاری شهر با کمک گرفتن از عناصر طبیعی از ویژگی‌های بارز ساماندهی شهرهایی مانند اصفهان، قزوین شیراز، مشهد و نیشابور بوده است. ویژگی‌های مشترک خیابان‌های صفوی در شهرهای نامبرده شده در نمودار زیر بیان شده است. (منصوری، ۱۳۹۴)

نمودار ۱- اصول مشترک حاکم بر باغ-محورهای حکومتی دوران صفویه

۲-۷- انطباق الگوی تک‌محوری باغ ایرانی با جهان‌بینی ایرانیان

الگوی چهارباغ که در دوره‌ای به‌عنوان الگوی اصلی باغ ایرانی مورد توجه بود، الگوی هندسی تک‌محوری نیز در متون مختلف مورد اشاره قرار گرفته است. بر این اساس و با انطباق این الگو بر نمونه‌های موجود در باغ ایرانی مشاهده شد که الگوی هندسی تک‌محوری برخلاف نظر غالب، الگوی رایج‌تری در باغ‌های ایرانی است. بر این اساس در نمونه‌هایی از باغ ایرانی که کوشک در مرکز باغ نیز حضور دارد، وجود ورودی باغ در انتهای یکی از محورها، این محور را به محوری با بار ارزشی بیشتر تبدیل می‌کند. (براتی و همکاران، ۱۳۹۶)

۲- خوانش فهم ایرانی از جهان و تفسیر بازتاب‌های آن در باغ ایرانی با الگوی تک‌محوری نشان داد که مطابق با الگوی جهان‌بینی حرکت از ظلمات به نور و تقسیم جهان به سه بخش مبدأ (تاریکی)، مقصد و مسیر رسیدن به مقصد (نور) در باغ

ایرانی حرکت از ورودی به سمت کوشک که مقصد و شاه‌نشین است بازتاب می‌یابد (calavijio, 2002). در این الگو مسیر رسیدن از ورودی به مقصد و شاه‌نشین است بازتاب می‌یابد. در این الگو مسیر رسیدن از ورودی به مقصد با کاشت متراکم و حضور آب در میان، از سایر بخش‌های باغ جداست و نمودی استعاری از جهان‌بینی ایرانی است. همچنین با تکیه بر این جهان‌بینی، روح باغ ایرانی در حرکت تفسیر می‌یابد و نه در سکون، حرکت از ظلمت به نور در مسیری مستقیم، این جهان‌بینی اصولاً با الگوی ساکن چهارباغ که صاحب‌نظران مختلف به آن اشاره کرده‌اند در تضاد است. (حیدر نتاج، ۱۳۹۴)

۳- حرکت از ظلمات به سمت نور، در وجوه مختلف در الگوی محور باغ ایرانی متبلور است، حرکت از ورودی با هشتی تاریک به سمت نور در مسیری مستقیم و از پایین به بالا در باغ ایرانی عموماً ورودی در سطحی پایین‌تر از کوشک است و حرکت ناخودآگاه برخلاف جریان حرکت آب و از پایین (ظلمت) به سمت نور (بالا عموماً کوشک باغ در آن قرار دارد) است. (براتی و همکاران، ۱۳۹۶)

۲-۸- ماهیت نور

به‌طور کلی نور را بر اساس ماهیت آن می‌توان به دودسته نور طبیعی و نور مصنوع تقسیم نمود. منظور از نور طبیعی، نوعی از نور است که به‌صورت بالفعل از خورشید و ماه سرچشمه می‌گیرد و موجب روشنایی فضا در روز شب می‌گردد، ولی نور مصنوعی نوری است که به‌صورت ارادی توسط انسان از طریق تبدیل انرژی حاصل می‌شود. (علوی طبری، ۱۳۹۴) زمینه‌های مشترک و معمول در معماری نورپردازی می‌توانند در تثبیت هویت منحصربه‌فرد مربوط به اجتماع و مناطق خاص شهری کمک کنند. زمینه اجتماعی همچنین می‌تواند به تعیین نوع نگرش برای برآورده کردن نیازهای نورپردازی عمومی بر مبنای فعالیت پیاده و سواره کمک کند. نوع تجهیزات انتخاب شده می‌تواند حس فعالیت و هیجان در مراکز خرید و سرگرمی را تقویت کرده و هویت یک واحد همسایگی تاریخی را تشدید کند. (اعتمادی فر، ۱۳۸۸)

۲-۹- پیشینه بهره‌گیری از نور طبیعی در معماری ایران

نور نماد عقل الهی و منشأ تمام پاکی‌ها و نیکی‌ها است و خارج شدن انسان از تاریکی جهل و تابیده شدن نور معرفت در وجودش همواره یک هدف نهایی می‌باشد. در اثر تابیده شدن نور الهی به درون کالبد مادی، یعنی جایگاه نفس آدمی است که انسان به رشد و تکامل معنوی می‌رسد. (امامی و همکاران، ۱۳۹۵)

نور، اولین شرط برای هر نوع ادراک بینایی است. در تاریکی مطلق ما نه فضا را می‌توانیم ببینیم و نه فرم و رنگ را؛ اما نور تنها یک ضرورت فیزیکی نیست. بلکه ارزش روان‌شناختی آن یکی از مهم‌ترین عوامل زندگی انسانی در همه زمینه‌هاست. نور همیشه علاوه بر استفاده کاربردی دارای ارزش نمادین نیز بوده است. نور جزئی از ذات زندگی بوده و در بسیاری از فرهنگ‌ها نور یا خورشید به‌عنوان منبع نور، عنصری خدایی محسوب می‌شده و آن را ارج می‌نهادند. (دریا نعل، ۱۳۸۵)

۲-۱۰- نور در معماری سنتی ایران

نور جدا از نقشی که در جهت روشنایی بخشیدن به داخل ساختمان به عهده دارد در ارتباط با تزیینات معماری اسلامی نیز حائز اهمیت است چون تزیین در معماری ایران در تمام ادوار صرف‌نظر از دقت و ظرافت آن نمودار روشنی و شادی نیز می‌باشد. هنرمند اسلامی در تزیینات بنا از عناصری استفاده می‌کند تا بتواند به هدف نورپردازی خود جامه عمل بپوشاند (منصوری، ۱۳۹۴). استفاده از رنگ‌های ویژه در امر روشنایی بنا مؤثر است و با توازن و هماهنگی رنگ‌هاست که به نقش و جایگاه آن در روشنایی و شفافیت بنا پی می‌بریم. نور را نمادی عرفانی می‌دانند و معتقدند معمار مسلمان می‌کوشد هر ماده‌ای را که به کار می‌گیرد و شکل می‌دهد. لرزش و ارتعاش نور در آن اثر بگذارد، به‌علاوه نور دیگر عوامل تزیینی را نیز بهتر می‌نمایاند و به طرح‌ها حیات و جان می‌بخشد. فاکتورهای معماری در بناهای اسلامی شکل یافته و یا بازی نور سایه، انعکاس و انکسار در آن‌ها به وجود می‌آید (نعمت گرگانی، ۱۳۷۵)

۳- بحث و نتیجه‌گیری

در تصورات از باغ ایرانی کلیات بیشتر از یکایک اجزا و یا تک عناصر آن حواس معطوف می‌شود لذا برای فهم ویژگی‌های ذاتی، زبان بیان و روح باغ ایرانی توجه به کالبد آن به‌تنهایی کافی نیست، بلکه باید به جنبه‌های گوناگون آن نظیر رنگ، نور، تزئینات، نوع درختان، گیاهان در باغ توجه شود. زیبایی که به چشم می‌آید از پرتو نور و روشنایی است و گرچه در تاریکی زیبایی مفهومی ندارد زیبایی حقیقی با نور معرفت درک می‌گردد و زیبایی ظاهری با عزیزترین حسن ما که بینایی است دیده می‌شود براین اساس می‌توان اظهار نمود عناصر آب و گیاه و نور از مهم‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده محیط‌زیست محسوب می‌شوند که در سال‌های اخیر به اهمیت مسائل کارکردی و زیباشناختی آن در طراحی منظر پرداخته شده است باغ ایرانی مجموعه ایست که هر سه بعد مفهومی-معنوی، کارکردی و زیباشناسی عناصر مذکور به بهترین شکل در یکدیگر برگزیده شد.

منابع

۱. اردلان، نادر، بختیار، لاله (۱۳۸۰) حس وحدت، ترجمه حمید شاهرخ، نشر خاک
۲. اعتضادی، لادن (۱۳۹۲) درپچه‌ای به باغ ایرانی، منظر، شماره ۲۴، ص ۶-۹
۳. اعتمادی فر، احسان (۱۳۸۸) نقش روستایی شهری و طراحی نورپردازی در امنیت شهر تهران، مجموعه مقالات همایش ایمن شهر.
۴. امامی، سعید، فروتنی، رحیم (۱۳۹۵) بررسی نقش و کاربرد نور در معماری اسلامی، کنفرانس بین‌المللی معماری و عمران تبریز، ص ۱-۷
۵. براتی، ناصر، آل هاشمی، آیدا (۱۳۹۶) جهان‌بینی ایرانیان و شکل‌گیری الگوی محوری باغ ایرانی، منظر، شماره ۴۱، ص ۶-۱۵
۶. پورجعفر، محمدرضا، یگانه، منصور، فراهانی، مریم (۱۳۹۲) رویکردی تحلیلی بر تأثیر اندیشه‌ها در معماری و شهرسازی، معماری و شهرسازی آرمان شهر، شماره ۱۷، ص ۱۷۳-۱۸۴
۷. جاویدی شریفی، مهتاش، حیدری، الناز، دوج، نگین، بامداد، علی (۱۳۹۴) حکمت رنگ در باغ ایرانی، دومین کنفرانس بین‌المللی پژوهش در علوم و تکنولوژی، ص ۱-۱۸
۸. حیدر نتاج، وحید (۱۳۹۴) همنشینی آب گیاه و نظرها به دنبال کهن الگوی باغ ایرانی، منظر ویژه باغ ابرانی، شماره ۳۳، ص ۴۸-۵۵
۹. خوانساری، مهدی (۱۳۸۳) بازتابی از بهشت، انتشارات میراث فرهنگی و گردشگری
۱۰. دریای نعل، بهرنگ (۱۳۸۵) نور در معماری، نشریه هنر، سال نهم، شماره ۴۹
۱۱. علوی طبری، هدا (۱۳۹۴) اهداف و عوامل مؤثر در نورپردازی منظر شهری، دو فضا هنرهای کاربردی، شماره ۱۸، ص ۵۹-۷۱
۱۲. کرامت، زهره، گودرزی، مصطفی (۱۳۹۲) تاملاتی در اب نسبت «حکمت هنر اسلامی» و «فلسفه هنر اسلامی»، نشریه هنرهای زیبا هنرهای تجسمی، دوره ۱۹، شماره ۱، ص ۱۳-۲۴
۱۳. مدقالچی، لیلا، انصاری، مجتبی، بمانیان، محمدرضا (۱۳۹۳) روح مکان در باغ ایرانی، باغ نظر، شماره ۲۸، سال سازدهم، ص ۳۸-۲۵
۱۴. منصوری، امیر، عرب سلغار، ندا (۱۳۹۴) یز تحول رابطه ی ساختاری باغ و شهر در سازمان فضایی شیراز از سده چهارم تا دوازدهم هجری قمری، مطالعات معماری ایران، شماره ۸، ص ۵-۲۰
۱۵. مهدی نژاد، جمال الدین، صرغامی، اسماعیل، سادات، سیده اشرف (۱۳۹۴) رابطه انسان و طبیعت در باغ ایرانی از منظر معماری اسلامی، شماره ۵-۱
۱۶. میرفندرسکی، محمد امین (۱۳۸۰) باغ در مفهوم باغ، هفت شهر، دوره ۱، شماره ۳، ص ۴-۱۳
۱۷. نعمت گرگانی، ام البنین (۱۳۷۵) پیشینه نور در معماری و وسایل روشنائی در هنر اسلامی، خلاصه پایان نامه، ص ۳۱۶-۳۲۳
18. Hobouse, Penelope, hunningher, Erica, harpur, jerry (2001) garden of Persia, kales press, flower forom a Persian garden and other papers, bibliobazaar, chaleston
19. Ckavijo, r, g (2002) de clavijio, viaggio a samarcanda, p1403-1406